

Др Софија Божић*

Научни саветник,

Институт за новију историју Србије, Београд

СТЕВАН РОЦА И ЈУЖНА СРБИЈА¹

Апстракт: Рад осветљава деловање Стевана (Стјепана) Роце, учитеља, публицисте и друштвеног активисте, са тежиштем на његовим везама са Јужном Србијом у међуратном периоду. На основу архивске грађе, штампе и релевантне научне литературе истражују се облици културног и просветног повезивања различитих делова југословенске државе кроз путовања, предавања, сарадњу са локалним установама и учешће у јавним свечаностима. Посебна пажња посвећена је Роцином односу према Балканским ратовима, ратним страдањима и култури сећања, нарочито меморијализацији сурдуличких жртава. Рад указује на значај појединаца и неформалних мрежа у процесима културне интеграције и обликовања заједничких представа у Краљевини Југославији.

Кључне речи: Стеван Роца, Јужна Србија, Далмација, Марија Роца, међуратни период, Краљевина Југославија, култура сећања, културни трансфер, Балкански ратови, Сурдулица.

*

Поред истакнутих политичких актера и носилаца институционалне моћи, важан чинилац историјског развоја једног друштва представљају појединци који делују у сфери просвете, културе и јавног живота. Иако су често занемарени у политичкој историографији, њихово деловање утиче на културне обрасце, идејне токове и начине на које се прошлост памти и тумачи. У том контексту посебно место заузима Стеван (Стјепан) Роца, учитељ и публициста, чији је рад био усмерен ка зближавању различитих делова југословенске државе.

У овом истраживању анализирају се механизми повезивања регионалних средина кроз просветни рад Стевана Роце и његово јавно деловање. Посебна пажња посвећује се односима које је он, као представник Далмације,

* misasofija@gmail.com

¹ Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2026. години св. бр. 451-03-33/2026-03/200016.

успоставио са Јужном Србијом.² Разматрају се облици комуникације, путовања, јавни наступи и образовне активности, као видови остваривања и одржавања међурегионалних контаката.

Истраживање обухвата и начине на које се историјски догађаји и ратна искуства преносе у јавни простор путем просветног рада, књижевног стваралаштва и деловања различитих удружења. Посматра се учешће појединца у обележавању и тумачењу прошлих збивања, као и улога таквих активности у стварању заједничких културних представа.

Животни пут и идејно формирање Стевана Роце

Стеван Роца рођен је 24. децембра 1881. у Водицама код Шибеника, у породици Јосипа и Јелене. Завршио је учитељску школу и кратко радио као учитељ у Шибенику. У раној фази свог деловања приклонио се идејама о слози Срба и Хрвата, повезујући се са напредњачким круговима у Далмацији, међу којима је значајну улогу имао Вице Иљадица-Грбешић. Убрзо је постао његов блиски сарадник и активно се укључио у културни живот средине, делујући у оквиру „Хрватског музикалног друштва Коло”, обављајући различите организационе и библиотечке дужности. Ове активности представљале су почетак његовог идејног профилисања и постепеног приближавања југословенској идеји, што ће се касније у потпуности развити кроз његов просветни и јавни рад. Од 1904. године службовао је као учитељ у Дрнишу, а потом и у Врлици, где је ушао у породицу Ивана Брешана, ујака књижевника Милана Беговића, оженивши се Ивановом ћерком Маријом. Од 1912. године живео је и радио у Сплиту, где је остао до 1940. године. У том периоду поред наставничког рада учествовао је у организовању курсева описмењавања, као и у активностима усмереним ка хигијенском и задружном просвећивању становништва. Рано се прикључио соколском покрету и 1906. године учествовао је на соколском слету у Загребу. У том периоду посетио је и Србију, што је додатно учврстило његово интересовање за идеју југословенског културног и политичког повезивања. После Првог светског рата Роца је интензивирао свој политички и друштвени ангажман. Од 1919. године био је члан Тежачке странке, која је крајем 1920. приступила Савезу земљорадника, а и уређивао је листове *Тежачка слога* и *Зора*. Био је члан Орјуне и 1923. године изабран у њен Централни одбор. Поред политичког деловања учествовао је у раду више друштвених организација, међу којима се издвајају Друштво Светог Саве за Далмацију и Обласни одбор Народне одбране у Сплиту. Роца, међутим,

² Под Јужном Србијом подразумевају се крајеви ослобођени у Балканским ратовима и присаједињени тадашњим краљевинама Србији и Црној Гори, односно простор данашње Северне Македоније и Косова и Метохије.

није успео да свој живот трајно веже за родну груду. Његов одлазак из Далмације био је дубоко мотивисан сложенем политичком ситуацијом и напетом атмосфером која је, после стварања Бановине Хрватске, захватила приморје. Јула 1940. из Сплита се са породицом преселио у Београд и чак је, подстакнут усташким злочинима у Независној Држави Хрватској, 18. маја 1941, заједно са супругом и ћерком, прешао у православље. Одрекавши се ранијег облика имена Стјепан, убудуће је користио име Стеван.³ Преминуо је 27. априла 1974. године.⁴

Може се констатовати да рани животни пут Стевана Роце не представља тек низ биографских података, већ указује на услове у којима се обликовао његов каснији јавни и просветни ангажман. Деловање у далматинској средини, прожето идејама југословенске сарадње, одредило је тематске и идејне оквире Роциног рада у међуратном периоду. Пресељење у Београд означава промену животног амбијента, али не и дисконтинуитет у његовом деловању, што омогућава да се његова активност тумачи као јединствен и доследан процес.

Балкански ратови у виђењу Стевана Роце и њихов одјек у Далмацији

Већ идејно профилисан као присталица српско-хрватске слоге и југословенске идеје, Стеван Роца дочекао је Балканске ратове као зрела личност, са одређеним искуством у јавном животу. Почетак Првог балканског рата 1912. године у Далмацији се није доживљавао искључиво као удаљени сукоб на границама Османског царства, већ као догађај са снажним симболичким и политичким набојем. За део хрватске политичке јавности, која је све мање веровала у решење хрватског питања у границама Аустро-Угарске монархије, Србија се јавила као потенцијални ослонац и политички модел. Истовремено, у српском друштву рат је тумачен као процес националног ослобођења што је допринело снажном порасту политичког и културног самопоуздања. Иако под чврстом контролом Беча, далматински градови – од Задра до Котора – били су прожети израженим пројугословенским и свесловенским расположењем. Вести о победама балканских савезника, пре свега Србије и Црне Горе, изазвале су талас

³ У овом раду зваћемо га Стеван, поштујући вољу коју је исказао у својим зрелим годинама.

⁴ Божидар Јововић, „Православље и Срби католици у Далмацији у записима Стевана Роце”, *Зборник о Србима у Хрватској* 7, ур. Василије Крестић, Београд 2009, 7–94. Биографски подаци о С. Роци налазе се и у раду Николе Милованчева: „ORJUNA: 405 експонираних чланова (popis policijskih službi Kraljevine Italije 1928. godine)”, *Zbornik Janković*, 10, Daruvar, 2025, 202.

еуфорије који је преплавио и народне слојеве и интелигенцију.⁵ Роца је о томе писао живо и с наглашеним личним тоном, дочаравајући усхићење које је обузело Далмацију на почетку ратова.

Роца је у својим записима нарочито подвлачио атмосферу у Сплиту, описујући снажан утицај вести о војним успесима балканских савезника. Доласци добровољаца и исељеника из иностранства били су праћени масовним окупљањима и свечаним дочецима, што сведочи о високом степену емоционалне и политичке мобилизације у друштву. Ови догађаји нису били само спонтане манифестације, већ и израз постојећих политичких очекивања у делу становништва који је био критички настројен према аустро-угарском систему.⁶

Посебно место у Роцином опису заузимају манифестације поводом ослобођења Скадра 1913. године. Масовни скупови, истицање застава и формирање поворки показују развијене облике политичког изражавања, у којима су се национални и наднационални симболи често преплитали. У тим приликама, јавни говори су наглашавали идеју историјског преокрета и симболичког уједињења словенских народа, што је представљало важан елемент политичке културе тог периода.⁷

Истовремено, реакције аустро-угарских власти на овакве скупове откривају да су они били перципирани као политички релевантни и потенцијално субверзивни. Распуштање појединих општина и ограничења јавног деловања сведоче о напетостима између локалних политичких израза и државног надзора.⁸

Поред политичких манифестација, Роца бележи и развијену мрежу хуманитарних и културних активности у Далмацији, које су биле усмерене ка помоћи становништву и војсци балканских савезника. Прикупљање прилога, организација приредби и ангажовање исељеништва упућују на то да је рат био присутан и у сфери свакодневне друштвене солидарности.

⁵ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 1991 (репринт), 161–163; Милан Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење (1908.–1918)*, Београд 1962, 90–100; Ivan Pederin, „Odjek balkanskih ratova u Dalmaciji (prema austrijskim izvorima u zadarskoj pismohrani)”, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža”*, 9, Zagreb 2000, 167–175; Ivan Despot, „Tisak Hrvatske i Dalmacije o balkanskim ratovima (1912–1913)”, *Historijski zbornik*, 1, Zagreb, 2009, 109–135; Ivan Despot, *Balkanski ratovi (1912.–1913.) i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb 2013; Милан Гулић, *Одјек Балканских ратова у Далмацији*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, 2013, 353–377.

⁶ Стеван Роца, „Моје успомене и биљешке из Сплита (1912–1913)”, Државни архив Србије, Збирка Стевана Роце (даље: ДАС, СР), 413, 2–3. Своју рукописну оставштину релевантну за ово истраживање Роца је предао Државном архиву Србије. Захваљујући томе, за његовим чланцима нисмо морали да трагамо у периодици, већ смо се ослањали на изворну архивску грађу.

⁷ Стеван Роца, „Манифестације за Скадар”, ДАС, СР, 413, 3–4.

⁸ Стеван Роца, „Сву Далмацију захватио вал одушевљења”, ДАС, СР, 413, 5.

Ове активности говоре о ширењу идеја заједничке припадности изван формалних политичких оквира.⁹

Кумановска битка и други ратни догађаји имали су значајан одјек и у културном животу Далмације. У књижевним и публицистичким круговима појављује се низ остварења која тематизују ратна збивања, што потврђује њихову снажну интеграцију у културну продукцију тог времена. Роцин књижевни рад такође се уклапа у шири корпус текстова који су ратне догађаје интерпретирали кроз призму националног и културног искуства.¹⁰

Други балкански рат Роца је тумачио као последицу деловања великих сила и њихових интереса на Балкану, пре свега Аустро-Угарске и Немачке које су преко Бугарске подстицале сукобе међу словенским народима. У његовом виђењу, мировни исход у Букурешту био је потврда војних резултата Србије и један од кључних момената који је допринео каснијем политичком приближавању јужнословенских народа.¹¹

Роцин однос према Балканским ратовима показује да његови записи не представљају само хронику ратних догађаја, већ и увид у начине на које су они тумачени у конкретном друштвеном и политичком окружењу Далмације. У Роциним белешкама јасно се уочава повезивање ратних успеха Србије и Црне Горе са ширим представама о националном ослобођењу и југословенском уједињењу.

Ратна страдања и обликовање културе сећања

Бугарске територијалне аспирације према српским земљама нису престале после пораза у Другом балканском рату. Током Првог светског рата бугарска окупациона власт на простору Старе Србије спроводила је систематско насиље над цивилним становништвом, оставивши дубоке последице у колективном памћењу.¹² Посебно место у том контексту заузима

⁹ Стеван Роца, „За Црвени крст балканских савезника”, ДАС, СР, 413, 6–7.

¹⁰ Роца је у листу *Пучка слобода*, пратећи вести о победама савезника, у наставцима објављивао стихове у десетерцу по узору на народне песме. Касније су, на иницијативу уредника Оскара Тартаље, одштампани у виду посебне публикације под насловом *Осветници Косова и раје*, у пет хиљада примерака који су бесплатно дистрибуирани по сеоским срединама широм Далмације. (*Ново доба* је помињало да је било објављено чак десет хиљада примерака: Х., *Stj. Roca: Pjesma o generalu P. Živkoviću*, *Novo doba*, br. 260, 8. novembar 1930, subotnji prilog, 4). С. Роца, *Одјек Кумановске битке на песнике у Далмацији*, Република, бр. 417, 27. октобар 1953, ДАС, СР, 417, 1–2.

¹¹ С. Роца, „Други балкански рат 1913”, ДАС, СР, 420, 1–7, 600, 1.

¹² Старију и новију литературу о бугарском терору за време Првог светског рата в. у: Борис С. Томанић, *Југославија и Бугарска 1941–1945: између сукоба и савеза*, докторска дисертација у рукопису, Београд, 2022, 6.

Сурдулица, где је убијено више хиљада људи доведених из различитих крајева. После рата извршена је делимична идентификација жртава, чији су посмртни остаци похрањени у спомен-костурници подигнутој у оквиру комплекса школе за ратну сирочад. Овај простор убрзо је постао једно од кључних места комеморативне праксе и обликовања културе сећања на страдања српског становништва у окупираним областима.

Страдање у Сурдулици оставило је снажан утисак и на Стевана Роцу. Поводом помена одржаног 24. августа 1924. године, у присуству краља Александра и краљице Марије, он је у сплитском листу *Пучка просвјета* објавио песму посвећену жртвама бугарског терора.¹³ Роцини стихови представљају пример начина на који се индивидуално стваралаштво укључивало у шири процес меморијализације ратних страдања.

У вези с тим, Роца је ступио у контакт са Друштвом за подизање споменика сурдуличким мученицима. Од секретара Друштва, управитеља основне школе у Сурдулици Петра Т. Ристића добио је фотографију спомен-зграде са костурницом. Ристић му је у писму изразио захвалност за исказану пажњу и интересовање за страдалнике, уз молбу да му достави примерке листа у коме ће бити објављена песма и пратећи визуелни материјал.¹⁴ Ова преписка сведочи о постојању мреже актера који су, кроз сарадњу, учествовали у артикулацији и ширењу културе сећања.

Роцино интересовање за тему бугарских ратних злочина није се ограничило на искуства из Првог светског рата. После Другог светског рата он је помно пратио суђења за ратне злочине, посебно процес који се водио пред Окружним судом у Нишу. Прикупљао је и чувао новинске извештаје са суђења, што потврђује континуирано настојање да се документују и сачувају сведочанства о насиљу.¹⁵

Узевши све у обзир, Роцина делатност у овој области показује да његов однос према ратним страдањима није био спорадичан. Кроз публицистику, поезију и сарадњу са меморијалним удружењима, он је активно учествовао у процесу обликовања културе сећања, при чему је страдањима приписивао централно место у интерпретацији историјског искуства и конституисању колективног идентитета.

Делатност Стевана Роце у Јужној Србији: путовања, просветни рад и друштвени ангажман

Бугарски терор из периода Првог светског рата и каснијих сукоба одвијао се на простору који је Стеван Роца упознао током својих путовања

¹³ Stjepan Roca, *Kostima Mučenika*, Pučka prosvjeta, 1. октобар 1924, ДАС, СР, 506, 2–3.

¹⁴ Петар Т. Ристић – Стјепану Роци, Сурдулица, 20. септембар 1924, ДАС, СР, 534, 1.

¹⁵ ДАС, СР, 527–532.

по Јужној Србији. Године 1926, на позив Миљенка Видовића, кренуо је на пут са циљем популаризације културно-етичког покрета. То је био његов први сусрет са овим крајевима.

На пут је пошао са супругом и учеником Видовићеве школе, користећи аутомобил који им је био стављен на располагање. Са собом су носили пропагандни и образовни материјал: уметничке приказе Далмације, фотографије градова и природе, брошуре о Јадранској стражи, као и књиге, букваре и летке. Пут их је водио преко Романије, Вишеграда, Ужица, Пожеге и Чачка, где је Роцу у својој кући угостио војвода Степа Степановић. Из Чачка су наставили преко Краљева и Рашке ка Косову и Македонији.

Током четрдесетодневног путовања обишли су бројне градове: Косовску Митровицу, Пећ, Ђаковицу, Призрен, Приштину, Скопље, Тетово, Гостивар, Дебар, Стругу, Охрид, Ресан, Битољ, Прилеп, Градско, Велес и Куманово. Роца је одржао око шездесет предавања ученицима, војницима и грађанству, заснована на визуелном материјалу, уз представљање Далмације, њених културних и природних особености, као и деловања Јадранске страже и идеја Видовићевог покрета. У Сплит се вратио пун лепих утисака и нових искустава.¹⁶

Наредне године, 1927, уследило је ново путовање, овога пута у организацији Јадранске страже. Заједно са Милошем Николићем, студентом Више педагошке школе у Загребу, обишао је подручје Брегалнице и источни део битолске области, посетивши Ћевђелију, Кавадар, Пепелиште, Струмицу, Радовиште, Штип, Кочане, Винуцу, Царево село, Пелишћево и Берово. У повратку, зауставио се у Куманову и Младом Нагоричину, где је предавао у спомен-школи посвећеној Кумановској бици, као и у Скопљу, где је говорио ученицима учитељске школе. Из Врања је свратио у Сурдулицу да би се поклонии земним остацима људи који су брутално ликвидирани због своје српске националне припадности. У Сурдулици је одржао и два предавања, гимназијалцима и грађанству. У свим местима у којима се задржао држећи предавања, био је срдечно дочекиван. Највеће изненађење за Роцу је представљало интересовање и одушевљење које су његови слушаоци показивали за Далмацију.

Током овог путовања користио је технички напреднија средства – пројектор и дијапозитиве – што указује на настојање да се просветни рад прилагоди савременијим методама. Истовремено, прикупљао је материјал о јужним крајевима, с намером да њихове особености представи публици у Далмацији. По повратку у Сплит, располагао је богатом збирком фотографија, од којих је израђено више од 120 дијапозитива за потребе даљих предавања.¹⁷ На тај начин Роца је вршио културни трансфер, чинећи удаљене географске и историјске просторе блиским и разумљивијим својим слушаоцима.

¹⁶ Stj[epan]. Roca, *Južna Srbija*, Split, 1928, 3–5.

¹⁷ Исто, 5–6.

Посебан утисак на Роцу оставила је Пећ, коју је описао као развијено урбано средиште са бројним образовним и друштвеним институцијама.¹⁸ Осим основне школе, гимназије, школе за домаћице, занатске школе и женске стручне школе, у Пећи су деловала и разна пољопривредна и просветна друштва, као „Пећко пољопривредно друштво”, „Дукаћин”, „Његош” и Трезвено друштво. У целом срезу постојало је око тридесет школа у којима је радило стотинак учитеља родом из Црне Горе. Школске зграде биле су већином нове и лепе. Роцу је највише обрадовао тек подигнут Дом народног здравља, који је сматрао примером модерног развоја. Посетивши Пећку патријаршију упознао је епископа Јеротеја Гавриловића, кога је описао као пријатног и културног човека.¹⁹

У Таковици је посетио Цена-бега, утицајног политичара који је сарађивао са Србијом. Цена-бег је живео у великој кући пројектованој по европским стандардима, чији је ентеријер био уређен делом према захтевима модерне естетике, а делом у оријенталном стилу. Његова мајка угостила је Роцину супругу и две госпође провеле су пријатне тренутке у разговору о породици, о локалним обичајима и о начину живота муслиманских жена.²⁰

У Јужној Србији Роца је остварио многа нова познанства. Упознао је архимандрита Високих Дечана Леонтија Нинковића, као и владiku Николаја Велимировића кога је изузетно уважавао као дубоког мислиоца, проповедника, одличног писца и великог хришћанина. Са охридским епископом разговарао је о Видовићевом покрету и о разним актуелним питањима тог времена. Владика је био критичан према Југословенима и, гледајући из теолошког угла, сматрао је да су сувише разметљиви и испуњени осећајем сопствене надмоћи уместо да буду скромни и да се труде да постану моралнији. На излету са епископом Велимировићем до манастира Св. Наума, Роца се уверио у то да локално становништво не само што гаји велико поштовање према владици, већ да га готово обожава.²¹

Пут је Роцу одвео даље у Битољ, тзв. „мали Цариград”, где је одржао предавање ђацима Богословије у присуству епископа битољског Јосифа Цвијовића и неких професора. Будући богослови упијали су сваку реч, занети причом о мору, о плавом Јадрану и далекој Далмацији. Боравећи у овом граду, Роца је отишао на гроб Спасоја Хаџи-Поповића, познатог националног активисте, учитеља, комите и власника листа *Јужна звезда*, управо убијеног у атентату иза кога је стајала терористичка ВМРО.²²

У Скопљу Роца је упознао још једног националног активисту, учитеља, уредника *Цариградског гласника* и *Косовског божура* Стојана Н. Капетановића,

¹⁸ Више о Пећи у међуратном периоду: Божица Славковић Мирић, „Град Пећ у периоду између два светска рата”, *Лесковачки зборник*, 63, Лесковац, 2023, 221–242.

¹⁹ S. Roca, *Južna Srbija*, 41–42.

²⁰ *Исто*, 55–56.

²¹ *Исто*, 58–65.

²² *Исто*, 67–73.

а затим се са њим дубље спријатељио на конгресу Јадранске страже у Сплиту 1927. године.²³

У склопу државног пројекта аграрне реформе и колонизације, у Јужној Србији населиле су се бројне породице из западних крајева земље. Роца се посебно интересовао за колонисте из Далмације, желећи да се са њима упозна, да се обавести о приликама у којима живе и да им пренесе поздраве из завичаја. Према расположивим подацима, на простору Јужне Србије само до 1922. године живело је 1045 колонистичких породица из јадранске покрајине.²⁴ На битолском пољу, у близини грчке границе, пронашао је неколико породица из Блата и Вела Луке на Корчули, а у близини Прилепа Кистањце и Врличане који су подигли ново насеље Александрово. Код Куманова је открио насељенике из макарског приморја, у околини Скопља двојицу Трогирана и неколико породица у потпуно новом насељу Карађорђеву код Удова на путу за Струмицу. Роца је био задовољан оним што је видео код далматинских колониста, уверен да питање иселавања из пасивних крајева Краљевине у далеке прекоокеанске земље треба решавати управо на овај начин: додељивањем плодне земље у држави онима којима је она неопходна.²⁵

Специфичну појаву међу насељеницима у Јужној Србији чинила је колонија од 40 интелектуалаца у Пепелишту. Они су о свом трошку купили пет хектара земље од Турака и, иако су се, уз помоћ радника које су довели са собом, бавили земљорадњом – и то користећи тракторе и другу најмодернију агротехничку опрему – живели су урбаним стилем, окружени савременим намештајем, слушајући радио и грамофонске плоче, свирајући клавир и куцајући на писаћој машини. То су били агрономи, судије, официри, учитељи из разних крајева Краљевине, па и из Истре и Далмације. Роца је имао прилике да чује како се у њиховим кућама говори немачки, мађарски, француски, руски, турски и грчки језик. Разговарајући са њима, сазнао је да су у Пепелиште дошли вођени духом мисије, како би локално становништво обучили обради земље и да би земљорадницима из пасивних крајева показали „где је наша Америка”.²⁶ Ова појава илуструје покушаје друштвене трансформације засноване на образовању, технологији и практичном раду.

Дух мисије није недостајао ни Ђорђу Синобаду из Книна, још једном Далматинцу кога је С. Роца упознао у Јужној Србији. Ђ. Синобад је у варошици Радовишту у брегалничкој области основао соколско друштво. Ентузијазмом и целокупном својом личношћу он је успео да освоји

²³ Исто, 74–77.

²⁴ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, 214.

²⁵ S. Roca, *Južna Srbija*, 77–82.

²⁶ Исто, 82–85.

радовишку омладину и да за соколско друштво придобије 160 чланова. Његово ангажовање није се завршило на томе. Ђорђе Синобад је, према ономе што је Роца сазнао, организовао аналфабетске течајеве, оформио певачко и позоришно друштво и покренуо акцију за отварање библиотеке и утемељење оркестра.²⁷

Везе које је Стеван Роца успоставио током ових путовања настављене су и касније. Сарадња са појединцима и институцијама, нарочито у Сурдулици, резултовала је његовим избором за почасног члана Друштва за подизање споменика сурдуличким мученицима 1928. године. У образложењу које му је достављено поводом избора стајало је: „Ми смо особито срећни што се наш брат с плавог Јадрана сетио мука и жртава браће са крајњег истока и с тим упознао браћу с оне стране Саве, Дрине и Дунава и, што ће Ваша песма, исто као и наш Споменик учити покољења с каквим је жртвама и с каквом љубављу створена ова велика и нама мила, заједничка и братска Краљевина свих Срба, Хрвата и Словенаца од Триглава до Кајмакчалана и од Јадранског мора до Старе планине. У исто време учиће их да је и у двадесетом веку било страшних варвара који су своју браћу на велику жалост нашу и њихову, клали, убијали и мрцварили на најдивљачније начине.”²⁸ После овога, Роца је наставио сарадњу са Сурдулицом. Тамо се поново нашао већ следеће, 1929. године, и 24. јуна одржао је предавање пред многобројном публиком која га је топло поздравила.²⁹

Но, није само Роца гостовао у Сурдулици, већ су и Сурдуличани гостовали код њега, у Сплиту. У пролеће 1927. године учитељ Јован Чемерикић водио је ђачку екскурзију у Диоклецијанов град, где их је Роца срдечно дочекао и потрудио се да њихов боравак учини незаборавним.³⁰ Чемерикић је намеравао да и за ускршње празнике 1929. године своје ученике поведе у обилазак земље, у Сплит, затим на Сушак, па преко Загреба и Београда назад, у њихов завичај. Од Роце је очекивао да ће им бити домаћин у Сплиту.³¹ Тако је и било и цела ђачка група вратила се изузетно задовољна доживљеним и веома захвална Роци који је учинио све да им сплитски дани буду за памћење.³²

Осим Сурдуличане, Стеван Роца дочекивао је у Сплиту и Струмичане. Учитељ Василије Вељковић отишао је са групом Струмичана већ 1923. године у Диоклецијанов град и био је неизмерно благодаран Роци на топлом

²⁷ Исто, 92–94.

²⁸ Војислав. Т. Симоновић, секретар-чувар капеле – Стјепану Роци, Сурдулица, 10. март 1928, ДАС, СР, 524, 1.

²⁹ В. Т. Симоновић, учитељ-ђакон – Стјепану Роци, Сурдулица, 6. јул 1929, ДАС, СР, 533, 1.

³⁰ Јован Ђ. Чемерикић – С. Роци, Сурдулица, 10. мај 1927, ДАС, СР, 536, 1.

³¹ Јован Чемерикић – С. Роци, Сурдулица, 6. април 1929, ДАС, СР, 537, 1.

³² Јован Чемерикић – С. Роци, Сурдулица, 14. мај 1929, ДАС, СР, 538, 1.

пријему и времену које им је посветио како би их упознао с културним наслеђем Сплита.³³

Роцино деловање у Јужној Србији, које је обухватало просветни рад, културну посредничку улогу и успостављање личних и институционалних веза између различитих делова државе, упућује на значај неформалних канала комуникације у процесу међурегионалног повезивања, као и на улогу појединаца у том процесу.

Стеван Роца на јавним свечаностима: Куманово 1937. и Видовдан 1939.

Стеван Роца се поново нашао у Јужној Србији 1937. године, када је на позив Одбора за прославу двадесетпетогодишњице Кумановске битке и освећења споменика на Зебрњаку присуствовао свечаности.³⁴ Прослава, одржана од 26. октобра до 2. новембра, окупила је велики број учесника из различитих крајева земље, што сведочи о њеном државном и симболичком значају. Роца је на пут пошао са супругом, на чијем је присуству инсистирало Коло српских сестара.³⁵ Брачном пару придружиле су се и две Маријине сестре.

О току прославе сачуван је детаљан запис Марије Роце, који представља драгоцен извор за реконструкцију атмосфере и начина обележавања овог јубилеја. Тај спис нуди суптилан увид у тзв. „женску перспективу” унутар тадашњег националног идејног оквира. У тексту се наводи да су већ на београдској железничкој станици били суочени са великом масом путника који су се упутили ка југу, због чега су укључени и посебни возови. Дуж читаве маршруте, на железничким станицама учеснике су дочекивали музика и топао пријем. По доласку у Куманово, брачни пар Роца био је смештен у дому председнице Кола српских сестара, госпође Довезенски, удовице учитеља и славног четничког војводе Јована Станојковића Довезенског. У разговорима са домаћинима слушали су о страдањима под османском влашћу, али и о томе да су у време Кумановске битке у свим српским домовима горела кандила, а укућани клечали пред иконама молећи се за победу српског оружја; о слављу које је уследило када је Куманово ослобођено.³⁶ Овим опсервацијама, Роцина супруга документовала је емоционални и обредни ниво свечаности. Њено сведочанство кључно је и за реконструкцију културе свакодневице током великих јубилеја, где се кроз опис гостопримства локалних породица и услова становања апстрактна идеја државног јединства претвара у опипљиво лично искуство.

³³ Василије Вељковић – С. Роци, Струмица, 26. новембар 1923, ДАС, СР, 541, 1.

³⁴ Сажет приказ прославе в. у: Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд, 2011, 446–447.

³⁵ Коло српских сестара – Ст. Роци, Београд, 20. октобар 1937, ДАС, СР, 602, 1.

³⁶ *Izveštaj Marije Roca o proslavi dvadeset i pet godina kumanovske pobjede*, ДАС, СР, 603, 3–5.

Како је изгледало Куманово двадесет пет година касније? Марија Роца га је описала као град од 23 000 становника,³⁷ са лепим новим зградама, модерним хотелима и ресторанима, али и као град који је и даље имао одређене инфраструктурне недостатке. У односу на 1926. годину, када га је посетила последњи пут, Куманово је, у њеном виђењу, напредовало, али супруга Стевана Роце ипак је била помало разочарана што напредак није већи. Град је сада био препун учесника Кумановске битке у живописним ношњама и који су говорили разним дијалектима, младих и старих, грађана, официра, четника, инвалида. Свима је био заједнички понос што учествују у прослављању победе којој су и сами допринели. На улицама, окићеним југословенским заставама, брачни пар из Далмације сретао је познанике из разних крајева земље. У Куманову није било куће која није примила по неколико придошлица, а домаћини су се такмичили у гостопримству и љубазности. У вечерњим часовима играла су се кола и ориле песме. Марија Роца запазила је и једног времешног гуслара који је певао о Кумановској бици и о погибији краља Александра у Марсељу, изазивајући дубоке емоције код слушаца.³⁸

Марија и Стеван Роца учествовали су и на дочеку старих српских пуковских застава које су, дан пре прославе, донете из Опленца. Марија се придружила чланицама Кола српских сестара које су, са букетима цвећа у рукама, одале почаст исцепаним и мецима изрешетаним ратним барјацима. Тренутке када је извршено свечано поклоњење заставама, када су се присутни с ганућем сетили изгинулих другова и чланова породице, описала је надахнуто и сугестивно, претварајући лични доживљај прославе у трајну поуку о поштовању ратних знамења и жртава.³⁹

На дан прославе којој је присуствовало око 50 000 људи, Марија Роца била је у друштву госпођа из Кола српских сестара и носила је венац Народне женске задруге из Сплита. Сликовит је и дирљив њен опис свечаног преноса посмртних остатака српских ратника из Цркве Св. Ђорђа у Младом Нагоричину до Зебрњака.⁴⁰ Програм је настављен у Скопљу чијим је преображајем двоје Далматинаца било искрено изненађено. За десетак година, колико је протекло од њиховог последњег доласка, центар Вардарске бановине претворио се у модеран град са пространим улицама и трговима, водоскоцима и споменицима. Скопље је за ову прилику било окићено хиљадама југословенских застава које су се вијориле по свим

³⁷ Према подацима које је у дневној штампи изнео дотадашњи градоначелник Скопља, архитекта Јосиф Михаиловић, Куманово је имало 18 122 становника. ДАС, СР, 623.

³⁸ Izvještaj Marije Roca o proslavi dvadeset i pet godina kumanovske pobjede, ДАС, СР, 603, 6–7.

³⁹ Исто, 8.

⁴⁰ Исто, 11–14.

кућама, прозорима и продавницама. На Тргу краља Петра освештен је нови водовод у присуству кнеза Павла и чланова владе, а затим су откривена два импозантна споменика: краљу Петру и краљу Александру. Прослава је укључивала и војни и грађански дефиле, као и изложбу која је представљала привредни и културни напредак региона. Свој извештај Марија је окончала описом вечерњих манифестација које су дале свечани завршни акорд целој прослави.⁴¹

Одушевљен што му се указала могућност да присуствује обележавању годишњице Кумановске битке, брачни пар Роца није пропустио прилику да учествује на још једној великој свечаности – Видовданској прослави 550. годишњице Косовске битке. Стеван је том приликом заступао сплитску соколску жупу, а његова супруга Народну женску задругу.⁴²

Као и после Кумановске прославе, Марија Роца је по повратку одржала предавање у Народној женској задрузи у Сплиту, преносећи искуства с тог догађаја. У њеном излагању посебно је наглашена масовност и разноврсност учесника, као и снажан симболички значај Косова као места окупљања. Веома поносна на то што је њена живописна врличка народна ношња, коју је обукла као представник Задруге, изазвала велико интересовање и дивљење, подвукла је радост која је обузимала радознале учеснике прославе када би сазнали да је Косово привукло и свет с далеког Јадрана.⁴³

У свом предавању Марија Роца забележила је и податак о освештавању камена темељца за нови Видовдански храм, што упућује на настојање да се простор додатно уреди као место националног сећања.⁴⁴ Године 1939. на Косову је и даље стајао споменик у облику обелиска с крстом на врху, који су савременици, па и Стеван Роца, називали „пирамидом”. Обелиск, подигнут 1924. године, Роца је видео 1926, када је први пут био на Косову и, по његовом сведочењу, он је већ тада изгледао оронуло. Иако је уочи прославе делимично обновљен, Роца ипак није био задовољан његовим стањем, што наговештава да је посебну пажњу посвећивао начину означавања места од историјског значаја.⁴⁵

Учешће на овим свечаностима указује на континуирано присуство Стевана Роце у јавном животу и његову укљученост у обележавање кључних историјских датума. Истовремено, извештаји његове супруге које је он сачувао представљају га не само као учесника већ и као посредника у

⁴¹ Исто, 8.

⁴² Stjepan Roca, *Kosovo i Jadran*, Соко на Јадрану, br. 6, jun 1939, ДАС, СР, 852, 1.

⁴³ Марија Роца, „Видовданска прослава на Косову: пригодом 550. годишњице Косовске битке (1389–1939) – предавање у Народној женској задрузи у Сплиту”, ДАС, СР, 851, 9–10.

⁴⁴ Исто, 12.

⁴⁵ Белешка уз напис Трифуна Ђукића *О споменицима на Косову*, објављен у листу Република 31. августа 1954, ДАС, СР, 862, 1.

очувању сведочанстава о јавним комеморацијама, које су у међуратном периоду имале значајну улогу у обликовању колективног сећања.

Закључак

Личност Стевана Роце представља значајан пример просветног и културног радника чији је ангажман превазилазио локалне оквире и обухватао различите просторе југословенске државе, функционишући као снажан механизам културног трансфера између Далмације и Јужне Србије. Његово тумачење Балканских ратова није било само хронолошко бележење догађаја, већ активна изградња идејног оквира у којем су ратна искуства конституисана као темељ заједничког идентитета.

Посебно место у Роцином раду заузима обликовање културе сећања, нарочито посредством афирмације страдања у Сурдулици. Кроз поезију, публицистику и сарадњу са меморијалним удружењима, он је успео да трагична искуства насиља из Првог светског рата интегрише у јавни простор памћења, придајући им централну улогу у тумачењу заједничке историје. Његово учешће на великим јубилејима, попут Кумановске (1937) и Видовданске прославе (1939), потврђује његову улогу у документовању и посредном креирању комеморативне праксе, чији је циљ био учвршћивање унутрашњих веза југословенске државе. Управо на том нивоу јавних манифестација, Стеванов просветни ангажман добија своју емоционалну допуну у записима Марије Роце. Њено сведочанство нуди суптилан увид у тзв. „женску перспективу” унутар тадашњег вредносног система, омогућавајући да се институционални поредак комеморације сагледа из визуре културе свакодневице. У њеним описима обредног нивоа свечаности, апстрактна идеја државног јединства претвара се у опипљиво лично искуство.

Синтеза ових комплементарних приступа открива да активности Стевана Роце превазилазе оквире обичне биографије. Оне показују како су неформални канали комуникације и појединачни идеализам били пресудни чиниоци у стварању јединственог културног простора и повезивању удаљених географских целина.

Необјављени извори:

Државни архив Србије, Збирка Стевана Роце.

Штампа:

Ново доба (Сплит).

Литература:

Бакотић, Лујо, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд, 1991 (репринт).

Гулић, Милан, *Одјек Балканских ратова у Далмацији*, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, 2013, 353–377.

Despot, Ivan, *Balkanski ratovi (1912.–1913.) i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013.

Despot, Ivan, „Tisak Hrvatske i Dalmacije o balkanskim ratovima (1912–1913)”, *Historijski zbornik*, 1, Zagreb, 2009, 109–135.

Живановић, Милан Ж., *Дубровник у борби за уједињење (1908.–1918)*, Београд, 1962.

Јовановић, Владан, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд, 2011.

Јовановић, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002.

Јововић, Божидар, „Православље и Срби католици у Далмацији у записима Стевана Роце”, *Зборник о Србима у Хрватској* 7, ур. Василије Крестић, Београд, 2009, 7–94.

Milovančev, Nikola, „ORJUNA: 405 експонираних чланова (popis policijskih službi Kraljevine Italije 1928. godine)”, *Zbornik Janković*, 10, Daruvar, 2025, 161–212.

Pederin, Ivan, „Odjek balkanskih ratova u Dalmaciji (prema austrijskim izvorima u zadarskoj pismohrani)”, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža”*, 9, Zagreb, 2000, 167–175.

Roca, Stj[epan], *Južna Srbija*, Split, 1928.

Славковић, Мирић Божица, „Град Пећ у периоду између два светска рата”, *Лесковачки зборник*, 63, Лесковац, 2023, 221–242.

Томанић, Борис С., *Југославија и Бугарска 1941–1945: између сукоба и савеза*, докторска дисертација у рукопису, Београд, 2022.

Summary

Sofija Božić

STEVAN ROCA AND SOUTH SERBIA

The paper sheds light on the complex activities of Stevan (Stjepan) Roca, a Dalmatian teacher and public worker, whose engagement in the interwar period served as a powerful mechanism for the cultural connection between Dalmatia and South Serbia. Based on unpublished archival material from Roca's personal

legacy, newspapers and relevant scientific literature, the study points to the role of the individual in the processes of strengthening the internal ties of the Kingdom of Yugoslavia.

Special attention is paid to Roca's travels in 1926 and 1927, during which a specific cultural transfer between the Adriatic and southern parts of the state was carried out through lectures and visual materials. The paper also analyzes his attitude towards the Balkan Wars, as well as his participation in the shaping of the culture of remembrance, especially through cooperation with memorial associations and the affirmation of the suffering in Surdulica within his journalistic and literary work.

A significant segment of the paper consists of the analysis of Marija Roca's records regarding the public ceremonies at Zebrnjak in 1937 and Kosovo in 1939, which provide insight into symbolic rituals, the culture of everyday life, and the emotional experience of national unity in the interwar period. The paper further indicates the continuity of Roca's ideological and public engagement, which continued under altered political circumstances even after his relocation to Belgrade in 1940.